

Н. Ә. Ильясова

ТІЛДІК ҚАТЫНАСТЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Тілдік қатынас — тіл арқылы байланыс, сөйлеу тілі арқылы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы. Адам ақыл- парасат, сана — сезім иесі болғандықтан айналасындағы әлеуметтік дүниені, табиғи әлемді танып білуге ұмтылады, олардың ішкі құпиясына үңіледі, қасиеттерін анықтайды, даму заңдылықтарын біледі. Осыған орай, адам таным иесі ретінде белгіленеді. Адамға тән танымдық қасиет тілдік қатынастың мәні мен мазмұнын айқындауға негіз болады. Тілдік қатынас — сөйлеу процесінің көрсеткіші. Сөйлеу процесі адамның танымдық қасиетіне қарай ақиқат болмыстың шындығын хабарлауды білдіреді. Ол екі түрлі жағдайда орын алады: 1) өмірде адаммен байланысты болып жатқан нақты жағдаятты хабарлайды; 2) адамнан басқа мақұлық, жан-жануар, табиғат құбылыстары туралы хабарлайды.

Қоғамдық қатынастардың дамуы нәтижесінде адамның, халықтың тыныс тіршілігінде болып жатқан оқиғалар тілде көрініс тауып, адаммен байланысты нақты жағдаят сөйлеудің объектісіне айналады. «Жеке адам тарихи әлеуметтік қоғамдық прогресстің туындысы. Жеке адамның әр түрлі ерекшеліктерінің дамып, қалыптасуы оның өзі өмір сүретін ортасына, ондағы қоғамдық қатынастарға (экономикалық, идиологиялық) тәуелді» [1. 54.] Қоғамдық қатынастардың дамуынан қалыптасқан сөйлеу тілі әлеуметтік сипатта жұмсалады. Ол тек жеке адамның, халықтың жалпы алғанда, адамзат баласына қатысты сөйлеудің түрі болып табылады. Сондықтан сөйлеудің бұл түрін ішкі сөйлеу деп атаймыз. Ішкі сөйлеу өмір сүру, іс-әрекет жасау барысында адамдардың алдына үнемі шешуін талап ететін мәселелер мен міндеттерден туындайды. Осы мәселелер мен міндеттерді шешу үстіндегі сөйлеу әрекеті адамдардың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін, сөйлесуін қамтамасыз етіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзінде асырады. Ішкі сөйлеу таным иесі мен қоғамдық тәжірибенің қозғаушы күші болып табылады. Сөйлеудің бұл түрінде адамның болмысы, қасиеті, тыныс тіршілігі, мәдениеті, салт дәстүрі, білімі т.б сияқты ішкі дүниесі сөйлеу объектісіне айналады. Мысалы, *Маған қызық кітаптар ұнайды* десек, осы сөйлемде адамның ішкі жан-дүниесінен хабар беріледі. *Ол кино көруге жиі барады* десек, адамға тән қасиет туралы хабар аламыз. *Асқар — өте ақкөңіл жігіт* десек, адамның болмысы туралы хабар айтылып тұр.

Адам танымының өзінен тысқары тұрған объектіге негізделуінен сөйлеудің тысқары түрі қалыптасады. Тысқары сөйлеуде адамнан басқа мақұлық, жан-жануар, табиғат құбылыстары сөйлеу объектісіне айналып, адамға тән рухани дүниенің табиғатпен байланысы көрініс табады. Сөйлеудің бұл түрі материалистік таным теориясымен (гносеология) сабақтасады. Мұнда адам өзін емес, өзін

қоршаған ортадағы әлемнің шынайы көрінісін танып біледі де, сол танылған заттар мен құбылыстар туралы хабар береді. Мысалы, *Бүгін жаңбыр жауып тұр* десек, табиғаттың белгілі бір мерзіміне тән құбылыс туралы, *Биыл егіннің түсімі мол болды* десек, табиғи өнім туралы, *Түн ортасы ауды* десек, табиғи болмыс туралы, *Қасқыр — жыртықыш аң*, *Қой — үй жануары* десек, жануарлар мен хайуанаттар туралы хабар беріліп тұр.

Бұл тілдік қатынастың коммуникативтік-танымдық моделін айқындап, оның субъективті және объективті модельге тәуелді екенін көрсетеді. Тілдік қатынастың субъективті моделінде берілген хабарға адамның әсер ету ұстанымы тән. Бұл ұстанымда берілген хабар тек адаммен байланысты болады. Мысалы, *Мен қызық кітап оқыдым*, *Сен қызық кітап оқыдың*, *Ол қызық кітап оқыды*, *Маған (саған, оған) мектепке бару керек*, *Менің балам жақсы оқиды*, *Сенің балаң жақсы оқиды*, *Оның баласы жақсы оқиды* десек, қызық кітапты оқу туралы хабардың иесі де, мектепке бару туралы хабардың иесі де, баланың жақсы оқитыны туралы хабардың иесі де — адам. Адаммен байланысты берілетін хабарда сөйлеуші мен тыңдаушының өзіне тән моделі болады. Ол жақ категориясы арқылы 3 жақта көрініс табады. I жақ бойынша, сөйлеуші моделі: сөйлеуші — хабар иесі; сөйлеуші — хабарды жеткізуші. Мысалы, *Мен қызық кітап оқыдым* деген сөйлемде хабардың шығуына себепкер I жақтық субъект (мен) және сол хабарды жеткізуші де сол I жақ субъектінің өзі. Дәлірек айтқанда, I жақ субъект өзінің іс-әрекеті туралы өзі хабар беріп тұр. Яғни сөйлеуші де I жақтық субъект, іс-әрекеттің иесі де I жақтық субъект. Тыңдаушы моделі: тыңдаушы — хабарды қоздырғыш күш. Себебі тыңдаушы болмаса сөйлеуші ол хабарды айтпас еді. Тыңдаушы жасырын тұрады, көзге айқын көрінбейді.

II жақ бойынша, сөйлеуші моделі: сөйлеуші — басқа адам; тыңдаушы моделі: тыңдаушы — хабар иесі. Мысалы, *Сен қызық кітап оқыдың* деген сөйлемде хабардың шығуына себепкер болып тұрған II жақтық субъект (сен) себебі, ол сөйлемде айтылған хабардың (іс-әрекеттің) иесі, бірақ хабарды жеткізуші емес. Хабарды жеткізуші басқа адам. II жақтық субъект берілген хабардың иесі және тыңдаушы. Мұнда белгілі бір іс-әрекеттің иесінің өзіне сол іс-әрекет туралы басқа адам хабар беріп тұр.

III жақ бойынша сөйлеуші моделі: сөйлеуші — бөгде адам. Тыңдаушы моделі: тыңдаушы — бөгде адам. Хабардың иесі — агенс. Агенс хабарды жүзеге асырушы, әрекет жасаушы адам. Мысалы, *Ол қызық кітап оқыды* дегенде хабардың шығуына себепкер болып тұрған III жақ субъект (ол) агенс, себебі, ол — айтылған хабардың, іс-әрекеттің иесі. Бірақ хабарды

жеткізуші де, тыңдаушы да III жақтық субъект (ол) емес, бөгде адамдар.

Бұдан мынадай қорытынды шығаруға болады: тілдік қатынастың субъективті моделі берілген ақпараттың адамға қатысты екенін айқындап, сөйлеу ге тыңдаушы, басқа адам, бөгде адам, агенстің қатысатынын көрсетеді. Тілдік қатынастың субъективті моделі адамның ішкі болмыс бітімімен байланысты болғандықтан, халықтың ұлттық рухани құндылықтарымен, мәдениетімен, ой-әлемімен, психикалық ерекшеліктерімен, жалпы алғанда, адамның, этностың болмысымен тікелей байланысты болады.

Тілдік қатынастың объективті моделінің коммуникативтік бағдарына берілген хабарға адамнан тыс табиғаттың әсер ету ұстанымы тән. Бұл ұстаным бойынша, берілген хабар тек табиғи құбылыстармен және адамнан басқа табиғи жаратылыстармен байланысты болады. Адамнан тыс табиғи құбылыстар туралы берілетін хабарда сөйлеуші мен тыңдаушының моделі басқаша болады. Сөйлеуші моделі: сөйлеуші хабарға өзін қатыстырмай, өзінен тысқары оқиғаны хабарлайды. Тыңдаушы моделі: берілген хабарды қабылдап алады, оған өзінің қатысы болмайды.

Тілдік қатынастың коммуникативтік- танымдық моделі тікелей адаммен байланысты қарастырылады. Адамға тән танымдық қасиет тіл иесінің (тіл субъектісі) өзіне тән қасиеттері мен белгілерін айқындайды. Тіл иесіне тән басты қасиеттер мен белгілер — байқау, сезу, ойлау, сөйлеу. Байқау, сезу, ойлау процесі түйсіну, қабылдау арқылы шынайы болмысты белсенді зерттеп, қандай да құбылыс не заттар жөнінде түсініктердің пайда болуын қамтамасыз етеді. Осы түсініктер негізінде қорытындылар жасалып, сөйлеу әрекеті іске асады. Сөйлеу әрекеті танымға түскен құбылыстардың жалпы сөйлеу белгілерін анықтауға, түсінік, пікір, ұғымдарды игеруге, зат не құбылыстар арасындағы мәнді, қажетті де тұрақты байланыстарды ашып, заңдар мен заңдылықтарды өрнектеуге мүмкіндік береді. Бұл тіл иелерінің сөйлеу актісінде алатын орнын айқындайды. Сөйлеу үстінде тіл иелері баяншы (сөйлеуші) және қабылдаушы (тыңдаушы) болады. «Баяншы — сыртқы объективтік әсерді өмірді сезінуден, пайымдаудан туған санадағы ойды түрлі тілдік амал құралдардың, бірліктердің көмегімен екінші біреуге баяндауды, хабарлауды жүзеге асыру үшін тілдік байланысқа қатысушы, тілдік қарым-қатынасқа түсуші», «қабылдаушы белгілі бір хабарды қабылдап алып, оның мәнін тілдік бірліктер арқылы түсініп, ой мен пайымдау арқылы өз санасына өткізіп, ұғынудың нәтижесінде тілдік қатынасты әрі қарай іске асырушы» [2. 232]

Сөйлеуші нені хабарлағысы келсе, сол туралы ақпарат береді. Берілген ақпаратта сөйлеушінің өзіндік көзқарасы айқын көрініс табады. Бұл сөйлеушіге модальдық қасиеттің тән екенін көрсетеді. Мысалы, *Бүгін қатты жаңбыр жауды* дегенде сөйлеуші хабар бере отырып, табиғатқа деген өзіндік көзқарасын білдіріп тұр. *Мен қызық кітап оқыдым, Сен қызық кітап оқыдың, Ол қызық кітап оқыды* десек те,

сөйлеуші хабарды бере отырып, өзінің эмоционалдық көзқарасын білдіріп тұр. Тыңдаушыға модальдық қасиет тән емес. Ол коммуникативтік мақсатты жүзеге асырушы және тілдік қатынастың қалыптасуына ықпал етуші болып табылады.

Сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы қарым-қатынас таным процесіне тәуелді. Таным процесі материалдық не рухани нысандарды қабылдауды талап етеді. Олардың шынайылығы сөйлеу актісінде дәлелденеді. Сөйлеу актісінде сөйлеуші мен тыңдаушы өзін қоршаған ортаны игереді, ол туралы білім аясы кеңейіп, терендей түседі. Сөйлеуші мен тыңдаушы заттар мен құбылыстар және өздері туралы ақпарат береді. Ол тіл субъектілерінің жүйелі, шынайы білімді игеріп, рухани байығанын көрсетеді. Тілдік қатынастың коммуникативтік-танымдық моделінде когнитивтік сипат айқын көрініс табады. Ол танымның мәні мен мазмұнына қарай ажыратылады. Таным сезімдік және рационалдық болып екіге бөлінеді. Танымның сезімдік деңгейіне түйсік, қабылдау, елестеу, ал рационалдық деңгейіне ұғыну, пайымдау, ой қорытындылау жатады. Танымның осы деңгейлері арасында диалектикалық өзара байланыс болады да, таным иесі шындық болмысты абсолютті және салыстырмалы түрде қабылдайды. Нәтижесінде танымның деңгейлері айқындалып, ол ғылыми таным және қарапайым, діни, көркемдік танымның түрлерін көрсетеді. Ғылыми таным еш күмәнсіз дау тудырмайтын, дәлелденген, объективті шынайылығы басым хабарды береді. Қарапайым таным күнделікті тыныс-тіршілікте белсенді (спонтанды) қолданылатын элеуметтік кеңістіктегі хабарды береді. Діни таным наным-сенім туралы хабар береді. Көркемдік таным шындық болмыстағы заттар мен құбылыстарды бейнелі тұрғыда қарастырады. Танымның түрлері сөйлеушінің танымдық деңгейін анықтайды, айтылған хабарды түсіну, қабылдау, бағалау процесі тыңдаушының танымдық деңгейін көрсетеді. Тілдік қатынастың коммуникативтік-прагматикалық мүмкіндіктері белгілі бір тақырыпты, уақытты және тілдік бірліктерді талап етеді. Олар коммуникативтік мақсатты өтейтін факторлар болып табылады. Тақырып сөйлеушінің санасында бұрыннан танылған заттар мен құбылыстардың және олардың элементтерінің арасындағы байланыстан туындайды. Уақыт сол тақырыптағы хабардың белгілі бір шақта орындалатынын көрсетеді. Тілдік бірліктер хабардың сол ортаға түсінікті түрде жеткізілуін қамтамасыз етеді. Мысалы, *Бүгін жаңбыр жауып тұр* деген хабарда тақырып — *жаңбыр*, уақыт — *осы шақ*, тілдік бірліктер — *сөйлем*. Олар тұтасып келіп, сөйлеуші мен тыңдаушыға ортақ лингвистикалық құрылымды түзейді. Себебі «кез келген сөздің, хабардың негізгі идеясына (прагматикалық мақсатына) қоса ішкі мазмұны, бұл идеяны құраушы дыбыстар, сөздер мазмұны (идеясы) болады. Уәжді, бейнелі сөз жағдайында немесе сөйлемге кіретін сөздердің бәрі түсінікті болса бұлар адам санасында көрініп, байқалып тұруы мүмкін, ол көбінесе түйсікпен ғана қабылданады. Алынған мәлімет негізгі тікелей хабарланған ой бойынша ғана емес, хабарлаушы

бірлікті (сөз, сөйлем, мәтін) талдау, қорыту арқылы да қалыптасады». [2. 86]

Сонымен, тілдік қатынас теориясы мынадай қағидаларға сүйенеді: 1) тілдік қатынас - әлеуметтік процесс; 2) тілдік қатынас ақиқат өмірдегі табиғи болмысты тану; 3) тілдік қатынас таным процесінің қозғаушы күші; 4) тілдік қатынас – қоғам – табиғат – адам үштігінің жалпы өлшемі; 5) тілдік қатынас – тақырып – уақыт – тілдік бірліктер жиынтығы.

1. Жарықбаев Қ. Жантануға кіріспе. Алматы, 2005.- 192
2. Оразбаева Ф. Тіл әлемі. Алматы, 2009.-368
3. Ақаев С.Т. Терминнің тілдік және танымдық сипаты. Ф.ғ.д.дисс. Алматы, 2002. – 291

* * *

В статье рассматриваются некоторые модели языковой коммуникации.

* * *

This article discusses a model of linguistic communication.

Ұ. К. Исабекова

ТҮРКОЛОГИЯДАҒЫ ТҮБІРТАНУ МӘСЕЛЕСІ

Түркітану ғылымындағы түбір сөз проблемасының зерттелуі өзіндік дәстүрі мен қағидалары қалыптасқан, мақсат-мүддесі айқындалған классикалық сала болып табылады десек те, тілдің негізін құрайтын бір буынды сөздердің табиғаты толық ашылып болмағаны белгілі. Түбір проблемасының күн тәртібінен түспей отыруы алғашқы дыбыстық тілдің сұлбасы байқала бастаған кезден бастау алатын түркі түбірінің бірнеше сатылы даму жолы мен қайшылыққа толы қат-қабат күрделі табиғатына байланысты. Түркі сөздері тұлғасының қарапайымнан күрделіге қарай дамуы басты ерекшелік болғанымен, фонетикалық заңдылықтарға орай кезек-кезеңімен кері процестерді де (ықшамдалу, редукция, элизия т.б.) басынан өткізуі, одан қайта күрделенуі тәрізді мәселелер де түбір табиғатын айқындауда қиындықтар туғызады. Фонетикалық құбылыстар тапталогия мен редукция үнемдеу принципі бойынша жаңа дыбыс тіркесімін, жаңа фонологиялық жағдайды тудырады. Бұл дыбыстардың позициялық ауысуына, дыбыстардың түсіп қалуына, екі дыбыстың орнына жаңа бір дыбыстың пайда болуына алып келеді, ал дыбыс өзгерістерінің қордалануы коммуникативтік дербестікті сақтау принципі бойынша фонетикалық жүйенің жаңаша қалыптасуына арқау болады. Осы процестің нәтижесінде дыбыс сәйкестіктерінің екінші дәрежелі фоно-морфо-семантикалық қырлары қалыптасады. Кез келген тілдің лексикалық жүйесінің даму жолын, басқа тілдермен туыстық деңгейін анықтау ең алдымен түбір құрылымын айқындап алуға негізделетіндіктен түркі түбірлері жайлы алғашқы зерттеулер де түбір құрылымын анықтауға бағытталып, түркі, кең көлемде алғанда алтай тілдері бойынша түбірдің дыбыстық құрылымы жайлы екі бағыт қалыптасты: 1. Моносиллабтық (В.В.Радлов, Г.Вамбери, Дж. Клосон, В.Котвич т.б.); 2. Дисиллабтық (В.Банг, К.Менгес, Б.Я.Владимирцов, Н.К.Дмитриев т.б.) түркі тілдері деректері негізінде морфемдік, компоненттік, семантикалық, логикалық талдау әдістері

арқылы дисиллабтар мен полисиллабтар құрамындағы алғашқы буынды бастапқы тұлға ретінде қарауға теориялық негіз бар. Сондықтан моносиллабтық бағыт көптеген ғалымдар тарапынан (Н.Сауранбаев, Б.Юнусалиев, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, Э.В.Сенорьян, А.Н.Кононов, Ә.Т.Қайдар, Ә.Ибатов, М.Томанов, Б.Сағындықұлы, т.б.) қолдау тауып, зерттеу нәтижелері түркі тілдері бойынша түбір және түбір-негіздер жүйесін құрайтын 6 құрылымдық модельді – V, VC, VCC, CV, CVC, CVCC – негізгі тұлғалар деп танығанмен, осы модельдердің қайсысы алғашқы (этимон түбір, этимологиялық түбір, архетүбір, өлі түбір, ілкі түбір, бастапқы түбір, т.б.) деген мәселе үлкен пікірталас өзегі болып отырғаны белгілі. Б.М.Юнусалиев сөздік қордағы екі буынды, көп буынды сөздермен бірге бір буынды лексемалар құрамында да өлі түбілер сақталып қалатыны жайлы «Омертвенные корни не исчезают бесследно. Они лишились лишь лексической самостоятельности, но их звуковая материя продолжает жить в той или иной форме в основе новообразованных корневых слов» дей отырып, тіпті «... туынды тұлғалар да дербестігін жоғалтуы мүмкіндігін» айтады [1,63]. А.Хасенова түркі тілдерінде сөз ішіндегі дыбыстардың орын алмасып қолданылуы (*үйрек, урған, өрэн, ургат, өрэт; қапуғ, қапуғ, қапқа, қақпа* т.б.), түбірлердің тек соңғы дыбыстары емес алдыңғы дыбыстарының да саны артық немесе кем болып келуі (қаз. *нану, сену*; өзб. *инон-моқ, илон-моқ* т.б.) қалыптасып кеткен тілдік ерекшелік екенін, қазақ тіліндегі *n* дауыссызына бітетін етістіктердің қосымша жалғану барысында деформацияланып *b, y, m* дыбыстарына ауысуы кездесетінін (*жап: жабады, жауып, жамыл, жапқан* т.б.) негізге ала отырып, А.Зайончковский мен Б.М.Юнусалиев ұсынған теориялық қорытындыға күмән келтіреді. Ғалымның пайымдауынша «Бұл құбылыс сөз ішінде не сөз аяғында кейбір дыбыстардың айтылуда түсіп қалуға икемділігімен де тікелей байланысты» [2,72]. Кейінгі жылдарғы зерттеу нәтижелері ғалымның көзқарасына қарсы